

ni', Büreyde Kadısı Muhammed b. Abdülâh b. Süleym, Uneyze, Büreyde ve Res şehrinde uzun yıllar kadılık yapan Sâlih b. Kırnâs b. Abdurrahman gibi âlimlerden ders aldı. Döneminde Kasım bölgesinin önde gelen âlimlerinden biri olan İbn Duveyyân fıkıh yanında Hanbelî tabakatı ve tarih konusunda da eserler verdi. Öğrencileri arasında, oğlu Abdullah ile çeşitli şehirlerde kadılık yapan Muhammed b. Abdülâziz b. Muhammed b. Reşîd bulunmaktadır. İbn Duveyyân eserlerinde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın görüşlerini benimsemesi ve onu yüksek sıfatlarla nitelemesine rağmen bu talebesinin kaydettiğine göre Vehhâbî hareketinin ateşli bir savunucusu değildi; bu sebeple de kendisinden ilim tahsil edenlerin sayısı nisbeten sınırlı kalmıştır. Yazısı güzel olan ve kendisini okumaya ve kitap istinsahına veren İbn Duveyyân resmî bir görev almamış, dönemin siyasî olaylarının dışında kalarak fetva, telif ve tedrisle meşgul olmuştur. Ömrünün sonuna doğru gözlerini kaybeden İbn Duveyyân, 1353 yılında Ramazan bayramı gecesi (7 Ocak 1935) Res şehrinde vefat etti.

Eserleri. 1. *Menârü's-sebil fi şerhi'd-Delîl* (nşr. M. Zühreyy eş-Şâvîş, I-II, Dimaşk 1378/1958, 1399/1979; nşr. İsmâ Kal'acî, I-

II, Dimaşk 1982; Riyad 1985). Mer'î b. Yûsuf el-Kermî'nin (ö. 1033/1624) önemli bir Hanbelî fıkıh kitabı olan *Delîlû't-tâlib li-neyli'l-me'tâlib* adlı eserinin şerhidir. İbn Duveyyân eserinde *Delîlû't-tâlib*'in cümlelerini tek tek açıklamış, şerh sırasında büyük ölçüde hadislerden faydalanmıştır. *Menârü's-sebil*'de geçen hadisler Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî tarafından *İrvâ'ü'l-ğalîl fi tahrici ehâdisi Menâri's-sebil* adlı eserde tahrir edilmiştir (I-X, Beyrut-Dimaşk 1399/1979). Bu eserin IX ve X. ciltleri *Menârü's-sebil*'in M. Zühreyy eş-Şâvîş neşri olup mükerrer IX. cildi de hadislerin fihristine ayrılmıştır. Ebû Abdullâh Tâlib b. Mahmûd da *ed-Delîl fi tertibi ehâdisi ve âşâri İrvâ'ü'l-ğalîl* adlı eserinde (Küveyt 1407/1987) Nâsirüddin el-Elbânî'nin tahririnde geçen hadisleri çeşitli açılardan tasnif etmiştir. 2. *Refu'n-nikâb fi terâcimi'l-aşhâb* (Dârü'l-kütübü'l-Misriyye, nr. H/7369). Hanbelî tabakatına dair bu iki ciltlik eserin I. cildinde Ahmed b. Hanbel'den Muhammed b. Abdülvehhâb'a kadar geçen dönemde yaşamış olan bazı Hanbelî âlimlerinin hayatı anlatılmaktadır. Kütüphane kayıtlarında rastlanmayan II. cildinde ise, muhtemelen Muhammed b. Abdülvehhâb'dan sonraki dönemde yetişmiş olan Necid ulemâsı ele alınmıştır.

Kaynaklarda İbn Duveyyân'ın *Hâşiye 'alâ Şerhi'z-Zâd, Risâle fi ensâbi ehli Necd ve Risâle muhtaşara fi't-târih* adlı eserleri de zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Duveyyân, *Menârü's-sebil fi şerhi'd-Delîl* (Elbânî, *İrvâ'ü'l-ğalîl* içinde, nşr. M. Zühreyy eş-Şâvîş), Beyrut-Dimaşk 1399/1979, IX, 1-2; Abdullâh b. Abdurrahman el-Bessâm, *'Ulemâ'ü Necd hilâle sitteti kurûn*, Mekke 1398, I, 141-144; M. Nâsirüddin el-Elbânî, *İrvâ'ü'l-ğalîl fi tahrici ehâdisi Menâri's-sebil* (nşr. M. Zühreyy eş-Şâvîş), Beyrut-Dimaşk 1399/1979, I, 7-12; Abdülâziz en-Nâsir er-Reşîd - Muhammed b. Abdülâziz b. Mânî, "Tercümetü'l-mü'ellif", a.e., I, 13-20; M. Kemâleddin b. Muhammed el-Gazzî, *en-Na'tü'l-ekmel* (nşr. M. Mutî' el-Hâfız - Nizâr Abâza), Dimaşk 1402/1982, s. 418-419; Ömer Abdülcebbar, *Siyer ve terâcimü ba'zî 'ulemâ'nâ fi'l-karni'r-râbi' 'aşer*, Cidde 1403/1982, s. 28-29; "Mü'errihü Necd", *el-'Arab*, X, Riyad 1391/1971, s. 893; Muhammed b. Sa'd eş-Şüveyr, "İbn Duveyyân ve âşâruhû", *ed-Dâre*, II/4, Riyad 1398/1976, s. 82-99.

FERHAT KOCA

İBN DÜREYD

(ابن دريد)

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdi el-Basrî (ö. 321/933)

Arap dili âlimi, edip ve şair.

223'te (838) Basra'da doğdu. Düreyd dedesinin adı olup "dişleri olmayan" anlamındaki *edred* kelimesinden türetilmiştir (İbn Hallikân, IV, 328). Aslen Me'rib'de oturan Ezd kabilesinden olduğu için Ezdî nisbesiyle de anılır. Kahtân'a kadar çıkan soyunun on beşinci halkasını teşkil eden dedesi Mâlik b. Fehm Uman'a yerleşmiş, dedelerinden ilk müslüman olan Hamâmî, Hz. Peygamber'in vefatında Uman'dan Medine'ye gelen yetmiş kişilik heyetin içinde yer almıştır.

Hiz. Ömer zamanında Basra'ya yerleşen zengin bir ailenin çocuğu olan İbn Düreyd'in eğitimi amcası Hüseyin b. Düreyd üstlendi. İbn Düreyd öğrenimini Basra'da yaptı; bazı kaynaklarda ise Uman'da yetiştiği kaydedilmektedir (Merzûbânî, s. 461; Kemâleddin el-Enbârî, s. 257). İbn Düreyd'in amcasından sonra ilk hocası Ebû Osman el-Üşnândânî oldu. Onun *Kitâbü Me'âni's-şî'rîni* kendisinden rivayet etti. Dil ilimlerinde en güvendiği hocası Ebû Hâtim es-Sicistânî'dir. Ayrıca Asmaî'nin yeğeni İbn Ahu'l-Asmaî, Ebû'l-Fazl er-Riyâşî, Ebû'l-Abbâs Sa'leb, Abdul-

İbn Duveyyân'ın *Refu'n-nikâb fi terâcimi'l-aşhâb* adlı eserinin ilk iki sayfası (Dârü'l-kütübü'l-Misriyye, nr. H/7369)

lah b. Muhammed et-Tevvezî gibi birçok âlimin öğrencisi oldu ve kendilerinden rivayette bulundu. 257'de (871) Basra'daki Zencî ayaklanmasında katliamdan kaçarak amcası Hüseyin'le birlikte memleketi Uman'a gitti. Uman'da on iki yıl kaldıktan sonra İbn Umâre adasına ve daha sonra Fars eyaletine geçti, yönetimi elerinde bulunduran Mikâlîler'in hizmetine girdi. Bu ailenin takdirini kazanan İbn Düreyd divan başkâtıplığı görevine getirildi. *el-Cemhere* adlı sözlüğünü burada yazarak Ebû'l-Abbas İsmâil b. Abdullah el-Mikâlî'ye ithaf etti. En güzel şiiri kabul edilen "el-Maksûre"yi de bu aile için yazdı. Mikâlîler'in 308'de (920) yönetimden uzaklaştırılmasından sonra Bağdat'a gitti. Ali b. Muhammed el-Huvârî vasıtasıyla Halife Muktedir-Billâh ile tanışma imkânı buldu. Onun dirayetli bir âlim olduğunu anlayan halife kendisine aylık 50 dinar maaş bağladı (İbn Hallikân, IV, 326).

İbn Düreyd, iki yıl arayla gelen felç sonunda 18 Şâban 321 (13 Ağustos 933) tarihinde Bağdat'ta vefat etti. Mu'tezilî kelâmcısı Ebû Hâşim el-Cübbâî de aynı gün öldüğünden, "Dil ve kelâm ilimleri artık öldü" denilmiş (Yâkût, XVIII, 127), vefatı üzerine mersiye yazılmıştır. Bunların en tanınmış öğrencisi Cahza el-Bermekî'nin mersiyesidir. İbn Düreyd'in hoşgörülük, hikmet sahibi ve israf derecesinde cömert olduğu nakledilir.

Ebû't-Tayyib el-Lugavî, İbn Düreyd'in zamanında âlimlerin önderi olduğunu, dil ve şiir ilminde meşhur râvi Halef el-Ahmer ile aynı düzeyde bulunduğunu, Basra dil mektebinin onunla sona erdiğini söyler (*Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s. 84). Mes'ûdî, İbn Düreyd'in dil ilimlerinde Hafîl b. Ahmed'in yerini aldığını ve şiirin her türünde usta bir şair olduğunu kaydeder (*Mürûcü'z-zeheb*, IV, 320). Ebû Bekir ez-Zübeydî ise şiir, eski Arap tarihi ve ensâb konularında da döneminin en büyük âlimi sayıldığını belirtir (*Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 184). Öğrencilerinden Merzûbânî de onun iyi bir şair olmasının yanında çok sayıda şiir bildiğini ve rivayet ettiğini teyit eder (*Mu'cemû's-şu'arâ*, s. 461). İbn Düreyd, zamanla bu yeteneğini kendisine okunan divanların eksiklerini ezberinden tamamlayacak dereceye ulaştırmış, bundan dolayı onun için "âlimlerin en şairi, şairlerin en âlimi" denilmiştir.

Altmış yıl süren eğitim ve öğretim faaliyetleri boyunca birçok talebe yetiştiren

İbn Düreyd'den rivayette bulunan öğrencileri arasında Ebû Saîd es-Sîrâfî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Ebû Ali el-Kâlî, Hasan b. Bişr el-Âmidî, Ebû Ali el-Fârisî, İbnü's-Serrâc, İbn Hâleveyh, Ebû Ali el-Hâtimî, Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, Rummânî, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî, Merzûbânî, Cahza el-Bermekî, Mütenebbî, Hâlidîyyân, Dârekutnî, Hasan b. Abdullah el-Askerî, Vezir İbn Mukle gibi birçok ünlü âlim ve edip vardır (öğrencilerinin bir listesi için bk. İbn Düreyd, *Vaṣfû'l-maṭar*, neşredenin girişi, s. 26-28). İbn Düreyd'in şiirlerinin önemli kısmı öğretim amaçlı olduğu gibi mensur eserlerinin tamamına yakını da aynı amaçla kaleme alınmış ders notları mahiyetindedir.

İbn Düreyd hakkında bazı eleştiriler de vardır. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî onu yaşlılığında evinde birçok defa ziyaret ettiğini, meşhur dâricilerden rivayette bulunurken dili dönmeyecek kadar sarhoş olduğunu, *el-Cemhere*'ye aslı olmayan lafızları doldurmak suçlandığını, bizzat kendisinin de bu kitabı incelediğini, önemli bir bilgi bulamadığı gibi uydurma birçok kelimeye rastladığını, ayrıca dönemin ileri gelen nahiv âlimlerinden Niftâveyh'in de onu önemsemediğini ve güvenilir bulmadığını söylemektedir (*Tehzibü'l-luga*, I, 31). Öğrencisi Dârekutnî de onun rivayet konusunda pek titiz davranmadığını, aklına geleni rastgele kimselere nisbet ettiğini belirtir (İbn Hallikân, IV, 326). Buna karşılık öğrencilerinden Ebû Ali el-Kâlî, anlattığı ve yazdığı her şeyin İbn Düreyd'e ait olduğunu söyleyerek hocasını savunur (Abdülalî el-Vedgîrî, s. 65). *el-Cemhere* gibi hacimli bir eserde bazı yanlışların bulunması tabiidir. Ezherî İbn Düreyd'e yaşlılık döneminde rastlamış ve onu yakından tanıyamamıştır. İbn Düreyd'in *el-Cemhere*'yi yetmiş yaşın üzerinde iken Bağdat'ta ezberinden yazdığı nakledilmektedir ki bu durum onun bu yaşta bile güçlü bir hâfizaya sahip olduğunu göstermektedir. Bu eserdeki bazı hatalar ve nüshalar arasındaki farklılıklar da eserin üç ayrı yerde ve ezberden yazdırılmasına bağlanmaktadır (Yâkût, XVIII, 131-132). *Kitâbü'l-'Ayn*'in Hafîl b. Ahmed'e değil Leys b. Muzaffer'e ait olduğu iddiası başta olmak üzere birçok asılsız iddianın sahibi olan Ezherî'nin İbn Düreyd'in sarhoşluğunu ileri sürerek *el-Cemhere*'nin değerini düşürmeye çalışması kendi eserini öne çıkarma gayreti olarak yorumlanmıştır. Bu yüzden onun eleştirileri sahanın uzmanlarıncı ciddiye

alınmamıştır. Ayrıca İbn Düreyd'in şarap değil nebîz içtiğine dair rivayetler de vardır (a.g.e., XVIII, 135; İbnü'l-Kiftî, III, 95). Bir muhaddis olması sebebiyle Dârekutnî'nin eleştirisinin lugatçılara göre daha sert olması tabiidir. Birbirlerine karşı ağır yergileri olan nahiv âlimi Niftâveyh'in onu eleştirmesi çekememezlikten kaynaklanmaktadır. Nitekim *el-Cemhere*'yi inceleyip rivayetlerinin sağlamlığını tesbit eden Süyûtî, İbn Düreyd'e ve eserine yöneltilen bu eleştirilerin haksız olduğunu söyler (*el-Müzhir*, I, 58). İbn Düreyd'in İmam Şâfiî için yazdığı şiirlerinden dolayı Şâfiî, Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkındaki bazı övgü ifadelerinden dolayı da Şii olduğu iddia edilmiş, hatta Şii müellifleri arasında zikredilmiştir (*A'yânü's-Şi'a*, IX, 153-158).

Zekî Mübârek ve Şevki Dayf gibi bazı çağdaş yazarlar, Ebû İshak el-Husrî'nin bir rivayetine dayanarak (*Zehrû'l-âdâb*, I, 261) Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin makâme türündeki eserini İbn Düreyd'in *Erba'üne ḥadişen* adlı kitabındaki hikâyeleri taklit ederek yazdığını, dolayısıyla bu türün ilk defa İbn Düreyd tarafından ortaya konulduğunu ileri sürmüşlerdir (*en-Nesrû'l-fennî*, I, 241-246, 278-287, 303-312; *Târîhu'l-edeb*, IV, 425). İbn Düreyd'in, Ebû'l-Abbas İsmâil el-Mikâlî'yi eğitmek ve Arapça güzel konuşma yeteneğini geliştirmek amacıyla kaleme aldığı *Erba'üne ḥadişen* adlı eser, bizzat yaşanmış sevgiye dair eski Arap hikâye ve kıssalarından oluşmaktadır. Halbuki makâme türünde olaylar hayalidir. *Erba'üne ḥadişen* makâme türü gibi secili olmakla birlikte Arap edebiyatında secinin tarihi de çok eskidir. Gerek İbn Düreyd'in bu eserini gerekse eski edip ve hatiplerin halifelerin huzurunda (makam) söyledikleri zühde dair bu tür hutbe ve mev'izaları ilk makâmât örnekleri değil makâmât türünün tarihî kökleri olarak değerlendirmek daha isabetli görünmektedir (Câbir Kumeyha, sy. 55, s. 52-55).

Eserleri. 1. *el-Cemhere**. Alfabetik düzenlenmiş ilk Arapça sözlük olup Ahvaz Valisi Abdullah el-Mikâlî'nin oğlu İsmâil el-Mikâlî'nin eğitimi amacıyla hazırlanmış ve genellikle bilinen kelimeler alınıp nâdir ve garîb kelimelere çok az yer verildiğinden bu adla anılmıştır. İbn Abdâd tarafından *Cevheretü'l-Cemhere* adıyla ihtisar edilen eser Freitz Krenkow, Muhammed es-Sûretî ve Zeynelâbidîn el-Müsevî tarafından yapılan ilk neşrinde

(Haydarâbâd 1344-1351, I-IV) indeksler hacimli bir cilt teşkil etmektedir. Remzî Münîr el-Ba'lebekkî'nin gerçekleştirdiği neşir ise (I-III, Beyrut 1987-1988) daha mükemmeldir. 2. *el-İştikâk* (*İştikâku'l-esmâ', İştikâku esmâ'i'l-kabâ'il*). Eserde, Hz. Peygamber ve onun Meâd b. Adnân'a kadar uzanan soy kütüğündeki özel isimler başta olmak üzere Arap dilindeki birçok şahıs, kabile ve yer adlarının kökeni açıklanmıştır. İbn Düreyd, Şuûbiyye hareketi mensuplarının ve bazı kimselerin Araplar'ın isimlerinin anlamlarını bilmediklerinden çocuklarına hayvan adı koydukları iddiasına cevap vermek üzere telif ettiği eser Arap kabileleri, kabilelerin tarihi ve meşhur kimselere dair önemli bilgiler yanında çeşitli hadis ve şiirin yorumuna atıflar bulunduktan (*el-İştikâk*, s. 78, 79, 85, 96, 170, 171; *el-Cemhere*, II, 53, 125, 275, 301, 367, 423; III, 10, 12, 13, 208, 372, 416) *el-Cemhere* ile *el-İştikâk*'ın aynı zamanda yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Eser Ferdinand Wüstenfeld (Göttingen 1854), Muhammed Abdülmün'im Hafâcî (Kahire 1368/1949) ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire 1378/1958) tarafından neşredilmiştir. 3. *el-Makşûre*. İbn Düreyd'in Mikâilîler'den Ahvaz Valisi Abdullah (Ubeydullah) el-Mikâfî ile oğlu İsmâil el-Mikâfî için yazdığı en meşhur ve en uzun kasidesi olup *el-Makşûretü'l-kubrâ* ve *el-Makşûretü'd-Düreydiyye* adlarıyla da anılır. Kafiye harfi (revî) maksûr elif olduğu için bu adı alan kaside 231 (bazı nüshalarda 253) beyittir. İbn Düreyd, bu kasidede hemen bütün maksûr isimleri bir araya toplayarak sözlükçülükteki kudretini, birçok edebî ve tarihî meseleye temas ederek bu alanlardaki gücünü, bütün bunları akıcı bir üslûpla dile getirmek suretiyle de Arap diline olan hâkimiyetini göstermiştir. Ayrıca uzun hayatı boyunca edindiği tecrübeleri de çok veciz ve hakîmâne bir şekilde anlatmıştır. *el-Makşûre* üzerine muâraza (nazîre / taklit), tahmîs, tesmît, teşîr, tevşîh, şerh ve i'rab nevilerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Başta kendisi ve talebelerinden İbn Hâleveyh, Ebû Saîd es-Sîrâfî ve Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî olmak üzere otuz beş kadar âlimin şerhettiği *el-Makşûre*'nin müellifi tarafından yapılan şerhinin yazma nüshası Mağrib'de Yezîd b. Sâlih Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Abdullah Kennûn, I, 184). Manzumenin yayımlanmış şerhleri arasında İbn Hâleveyh (*İbn Hâleveyh ve Cühûdüh fi'l-lu-*

ğa ma'a-tahkiği Kitâbihi Şerhi Makşûreti İbn Düreyd içinde, nşr. Mahmûd Câsim Muhammed, Beyrut 1407/1986, s. 157-557; nşr. Fahreddin Kabâve, Beyrut 1994); Cevâlîkî (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin – Abdülmün'im A. et-Tikrîfî, *el-Mevrid*, XVI/3 [Bağdat 1987], s. 103-163); Hatîb et-Tebrîzî (nşr. Abdülkâdir Zekkâr, Dimaşk 1380/1961; nşr. Fahreddin Kabâve, Beyrut 1987); Zemahşerî (*A'cebû'l-'aceb fi şerhi Lâmiyyeti'l-'Arab* içinde, İstanbul 1300), İbn Hişâm el-Lahmî (nşr. Mehdî Ubeyd Câsim, *el-Mevrid*, XII/1 [Bağdat 1984], s. 183-200); Mühellebî (nşr. Mahmûd Câsim ed-Dervîş, Riyad 1410/1989) ve Kemâleddin el-Enbârî'nin (nşr. Mahmûd Hasan Zeynî, *Buhûşü Külliyyeti'l-luğati'l-'Arabiyye*, [Mekke 1404-1405], sy. 2, s. 457-512) şerhleri sayılabilir. İbnü's-Seceri'nin şerhinin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Esad Efendi, nr. 3750). Manzumeye birçok tahmîs yapılmış (Brockelmann, *GAL*, I, 112), bunlardan Vezir Muvaffakuddin Abdullah b. Ömer el-Ensârî'nin tahmîsi yayımlanmıştır (*Tahmîsü Makşûreti İbn Düreyd el-Ezdi fi rişâ'î'l-İmâm Ebî 'Abdillâh Hüseyn b. 'Alî*, nşr. Abdüssâhib İmrân ed-Düceylî, Beyrut 1977). Radiyyüddin es-Sâgânî'nin manzumeye yazdığı tevşîh ve tesmît yine kendisi tarafından şerhedilmiştir (*Şerhu'l-Kılâdeti's-simtiyye fi tevşîhi'd-Düreydiyye*, nşr. Sâmî Mekî el-Ânî – Hilâl Nâcî, Bağdat 1977). *el-Makşûre*, A. Haitisma (Franequæe 1773), F. Scheidius (Harduvicae – İtalya 1786) ve L. N. Boysen (Kopenhagen 1828) tarafından Latince tercüme ve açıklamalarla birlikte yayımlanmıştır. 4. *el-Makşûr ve'l-memdûd*. *el-Makşûretü's-suğrâ* ve *Kasîde fi ma'rifeti'l-makşûr ve'l-memdûd* adlarıyla da anılan manzume (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 813; Esad Efendi, nr. 2760), İbn Düreyd'in eğitim amacıyla yazdığı kasidelerinden olup her beyitte en az birer adet olmak üzere Arap dilinde birçok maksûr ve memdûd ismi elli sekiz beyitte toplamıştır. Divanı içinde yayımlanan (nşr. Muhammed Bedreddin el-Alevî, Kahire 1949, s. 29-31) bu şiirin çeşitli şerhleri yapılmıştır. Bunlardan İbn Hişâm el-Lahmî ile (nşr. Mehdî Ubeyd Câsim, *el-Mevrid*, XIII/1 [Bağdat 1984], s. 183-200) Mâcîd ez-Zehbî – Salâh Muhammed el-Hiyemî (*Şerhu'l-Makşûr ve'l-memdûd*, Dimaşk 1402/1981) şerhleri neşredilmiştir. 5. *Kitâbü'l-Melâhin*. Sanıldığı gibi dil hataları (lahn) hakkında değil tevriye, muamma (ta'miye) kinâye-ta'riz, lugavî lugaz (lugat bilmeceleri), kelimelerin ga-

rib ve nâdir mânalarının izahı ve hîle-i şer'iyye türleriyle ilgili olan eser, İbn Düreyd'in lugat ilmindeki kudretini gösteren önemli bir çalışmadır. 185 yemin cümlesinin farklı yorumlarından oluşan eserin gerçek amacı dil ve lugat öğretimidir. Bir kelimedede tevriye, muamma, kinâye veya lugaz sanatı icra edilerek yaygın ve yakın anlamı değil uzak ve nâdir anlamının kastedildiğini anlatan müellif, ancak sözlük yardımıyla anlaşılması mümkün olan bu kelimeleri şiir, âyet ve hadislerden seçtiği örneklerle açıklamaya çalışır. İlk defa William Wright tarafından neşredilen eser (*Opuscula Arabica* içinde, Leiden 1859) daha sonra H. Thorbecke (Heidelberg 1882), J. Welhausen (*DLZ*, sy. IV [1883], s. 623-652), İbrâhim Ettafeyyîş el-Cezâirî (Kahire 1347/1928), Abdülilâh Nebhân (Dimaşk 1992) ve Abdülhafız Fergalî Ali el-Karnî (*Dürretü'l-gavvâşi* içinde, Beyrut 1417/1996, s. 921-967) tarafından yayımlanmıştır. 6. *Kitâbü'l-Müctenâ*. Ebû'l-Yümn el-Kindî'nin rivayet ettiği eserde başta Hz. Peygamber olmak üzere Hulefâ-yi Râşidîn ve sahâbenin, ulemâ, üdebâ ve filozofların hikmetli sözlerinden ve çeşitli şiirlerden seçmeler yer alır. Eserin birçok neşri yapılmıştır (nşr. Freitz Krenkow, Haydarâbâd 1342/1923; nşr. Hâşim en-Nedvî, Haydarâbâd 1362; Dimaşk 1402/1982; nşr. Abdülmuîd Han, 1963; Haleb 1327). 7. (*Şîfat*) *es-Serc ve'l-licâm*. Teknik terimler sözlüğü mahiyetinde bir risâle olup eyer ve gemle ilgili isim, sıfat, deyim ve terkipler şiirlerden örnekler verilerek açıklanmıştır. İlk defa William Wright'ın yayımladığı risâle (*Opuscula Arabica*, Leiden 1859) daha sonra İbrâhim es-Sâmerrâfî (Bağdat 1970), Muhammed Yâsîn er-Reymâvî (*Mecelletü Mecma'i'l-buhûşi'l-İslâmiyye*, IX/3 [İslâmâbâd 1374/1974], s. 66-74; X/1 [1395/1975], s. 54-83) tarafından neşredilmiş, ayrıca Menâf Mehdî Muhammed eseri hazırladığı zeyille birlikte yayımlamıştır (Kahire 1412/1992). 8. (*Şîfat / Vaşf*) *el-Maţar ve's-sehâb ve mâ ne'atethü'l-'Arabû'r-rüv-vâd mine'l-bikâ'* (*[Şîfat] es-Sehâb ve'l-gays ve aḥbârû'r-rüv-vâd ve mâ ḥamidû mine'l-kele'*). Bu eserde de yağmur, bulut, kuraklık ve bitki örtüsüyle ilgili isim, sıfat, terim ve deyimlerle bedevîlerin bu konudaki bilgileri senetleri ve şiir örnekleriyle açıklanmıştır. İlk defa William Wright'ın yayımladığı risâle (*Opuscula Arabica*, Leiden 1859) daha sonra İzzeddin et-Tenûhî (Dimaşk 1382/1963), Menâf Mehdî Muhammed (Kahire 1412/1992) ve

Muhammed Yâsîn er-Reymâvî tarafından *es-Serc ve'l-licâm* ile birlikte neşredilmiştir. 9. *Kitâbü'l-Fevâ'id ve'l-aḥbâr*. Müellifin derlediği hikmetli söz ve hikâyelerle seçilmiş şiirlerden oluşan hacimli bir eserdir. İbrâhîm Sâlih tarafından *el-Fevâ'id ve'l-aḥbâr* adıyla neşredilen bölüm (Beyrut 1407/1986, *Nevâdirü'r-resâ'il* içinde, s. 5-40) eserin "aḥbâr" ve "inşâ-dât"a ayrılan iki cüzünden biri olmalıdır. 10. *Min aḥbâri İbn Düreyd*. Müellifin, İbn Ahu'l-Asmaî, Ebû Hâtîm es-Sicistânî, Ebû Osman el-Üşnândânî, Ebû Bîşr Ahmed el-Uklî gibi hocalarından rivayet ettiği edebî kussalar, tarihî bilgiler ve nükteli hikâyelerle seçme şiirlerden oluşan risâleyi bir öğrencisi derlemiştir. Eser Abdülhüseyn el-Mübârek tarafından yayımlanmıştır (*el-Mevrid*, VII/1 [Bağdat 1978], s. 153-170). 11. *el-Emâlî*. İbn Düreyd'in Arap dili ve edebiyatıyla ilgili verdiği derslerde öğrencileri tarafından tutulan notlardan oluşan eserin nüshası tesbit edilememiştir. Öğrencisi Ebû Ali el-Kâfî, kendisine ait *el-Emâlî*'nin yaklaşık üçte birini oluşturan 700'den fazla haberi İbn Düreyd'in bu eserinden nakletmiştir. Süyûtî de *el-Müzhir*'inde yaklaşık 150 haberi *el-Emâlî*'nden nakletmiş, ayrıca eseri *Kaṭfû'l-vüreyd* adıyla ihtisar etmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 162). Kudûs Hâlidîyye Kütüphanesi'nde *el-Aḥbârü'l-menşûre* adıyla kayıtlı olan eser İbn Düreyd'in *el-Emâlî*'sinin dört, beş ve altıncı cüzlerine ait parçalar olmalıdır. *et-Ta'lik min Emâlî İbn Düreyd* ise (nşr. Seyyid Mustafa es-Senûsî, Küveyt 1404/1984) müellifin öğrencisi Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kâtib tarafından *el-Emâlî*'den yapılmış nakillerden oluşmaktadır. Bu eserde 240'tan fazla haber ve hikâye ile yaklaşık 570 beyit tutarında IV. (X.) yüzyıldan önceye ait 170 meşhur râviden nakledilmiş şiir parçaları yer almaktadır. 12. *Dîvân* (Kahire 1949). Muhammed Bedreddin el-Alevî tarafından çeşitli kaynaklardan derlenen eser iki bölümden oluşur. Birinci bölüm kasidelere ayrılmıştır. Murabbalara ayrılan ikinci bölümde alfabetik olarak farklı kafiyelelerde dörtlükler ve insan vücudundaki organlara dair üç parça (maktûa) yer alır. Bunun dışında İbn Düreyd'in şiirleri konularına göre tertip edilerek İmrân b. Sâlim (Tunus 1973) ve Esmer Râcî (Beyrut 1415) tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca şairin çeşitli manzumeleri muhtelif kütüphanelerde parçalar halinde bulunmaktadır (Brockelmann,

GAL, I, 113-114; *Suppl.*, I, 172-174). 13. *el-Vişâḥ*. Şairlerin lakaplarına dair olan eserin küçük bir bölümü İspanya'da Escorial Library'de kayıtlıdır (nr. 1895). İbnü'l-Mu'tezz'in *Mu'cemü's-şu'arâ*' adlı eseriyle Süyûtî'nin *el-Müzhir* ve *Şerḥu Şevâhidü'l-Muğnî*'sinde bu eserden nakiller mevcuttur. 14. *Zehâ'irü'l-hikme (İcâzû'l-mantık, ez-Zehâ'ir)*. Hikemiyata dair bir derlemidir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3222, vr. 68-73). 15. *Şerḥu'l-Fark beyne'z-zâ' ve'd-dâd* (Süleymaniye Ktp., Tekelioğlu, nr. 903, vr. 14-33). 16. *Mecmû'atü'ḥikem li-Seyyidinâ 'Alî ceme'âhü İbn Düreyd*. Kaynaklarda *Mecmû'atü aḳvâl li-'Alî b. Ebî Tâlib* ve *Emşâlü 'Alî b. Ebî Tâlib* adlarıyla da geçen eserin bir nüshası Paris'te Bibliothèque Nationale'de kayıtlıdır (nr. 3971/3). 17. *Kitâb Yeştemilü 'ale'l-elfâzi'l-müstereketi'l-vâkı'ati beyne'l-'Arabî'l-arbâ' ve me'ânîhâ* (Râgıb Paşa Ktp., nr. 1162/2). 18. *Şerḥu Lâmiyyeti'l-'Arab li's-Şenferâ* (Berlin Staatsbibliothek, nr. 7408). 19. *Şerḥu Bânet Sü'âd li-Kâ'b b. Züheyr* (Berlin Staatsbibliothek, nr. 7489). 20. *Şerḥu Kaşideti'n-Nezîr b. Sâ'ib el-Kelbî* (Sezgin, I, 270). 21. *Müntehab mine'l-eş'âr*. Müellifin edebiyat meclislerinde söylenmiş şiirlerden yaptığı seçmeler olup Muhabber b. Habîb için kaleme alınmıştır (Köprülü Ktp., Fâzil Ahmed Paşa, nr. 1355, vr. 119-122). 22. *el-Emşâlü'n-nebeviyye*. Rabat'ta el-Mektebetü'l-âmme el-Kettâniyye bölümünde bir nüshası mevcuttur (a.g.e., VIII, 104). 23. *el-Muktebes* (Berlin Staatsbibliothek, nr. 8509). 24. *Kitâbü Ef'ale ve fe'altü veya Fe'altü ve ifte'altü*. Escorial Library'de bir yazması bulunmaktadır (a.g.e., IX, 86).

İbn Düreyd'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *el-Âdâb ve'l-emşâl*, *el-Erba'ûn* (Eḥâdisü İbn Düreyd, *Erba'üne hadîşen*), *el-İstidrâk 'ale'l-Ḥâlîl*, *el-Enbâz*, *el-Envâ'*, *el-Benûn ve'l-benât*, *et-Tavassuṭ*, *el-Ḥaylû's-şagîr*, *el-Ḥaylû'l-kebir*, *Edebü'l-kâtib*, *es-Silâḥ*, *el-Luğât*, *el-Luğât fi'l-Kur'ân*, *Ğarîbü'l-Kur'ân*, *Ğarîbü'l-ḥadîş*, *el-Müntehâhî fi'l-luğa*, *el-Muktenâ*, *Takvîmü'l-lisân*, *Mâ sü'ile 'anhü lafzan fe ecâbehü 'anhü ḥifzan* (İbnü'n-Nedîm, s. 67; Yâkut, XVIII, 136; Safedî, II, 340).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Düreyd, *el-İştikâk*, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 3-40; a.mlf., *Cemhere* (nşr. F. Krenkow v.dğr.), Haydarâbâd 1344-51, I-IV, tür.yer.; a.mlf., *Vaṣfû'l-maṭar ve's-seḥâb* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1382/1963, neşredenin girişi, s. 5-30; a.mlf., *Kitâbü'l-Melâ-*

hîn (nşr. Abdülilâh Nebhân), Dimaşk 1992, s. 63-65; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-36; a.e. (Harîrî, *Düretü'l-ğavvâş* içinde, nşr. Abdülha-fiz Fergalî Ali el-Karnî), Beyrut 1417/1996, neşredenin girişi, s. 915-918; a.mlf., *el-Müctenâ* (nşr. Hâşim en-Nedvî), Dimaşk 1402/1982, neşredenin girişi, s. 5-16; a.mlf., *el-Fevâ'id ve'l-aḥbâr* (*Nevâdirü'r-resâ'il* içinde, nşr. İbrâhîm Sâlih), Beyrut 1407/1986, neşredenin girişi, s. 5-15; a.mlf., *et-Ta'lik min Emâlî İbn Düreyd* (nşr. Seyyid Mustafa es-Senûsî), Küveyt 1404/1984, neşredenin girişi, s. 5-60; a.mlf., *Şıfatü's-serc ve'l-licâm* (nşr. Menâf Mehdî Muhammed), Kahire 1412/1992, neşredenin girişi, s. 5-40; Mes-ûdî, *Mürûcû'z-zehab* (Abdülhamîd), IV, 320-321; Ebû't-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1375/1955, s. 84; *Tehzîbü'l-luğa*, I, 31; Sîrâfî, *Aḥbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn* (nşr. M. İbrâhîm el-Bennâ), Kahire 1405/1985, s. 104; Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1984, s. 183-184; Merzûbânî, *Mu'cemü's-şu'arâ* (nşr. F. Krenkow), Beyrut 1402/1982, s. 461-462; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 67; Ebû İshâk el-Husri, *Zehrû'l-âdâb* (nşr. Ali M. el-Bicâvî), Kahire 1389/1969, I, 261; Hatîb, *Târîḥu Bağdâd*, II, 195-197; İbn Hayr, *el-Fehrese*, s. 398; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 256-259; Yâkut, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, XVIII, 127-143; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III, 92-100; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 323-329; Zehbî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XV, 96-98; Safedî, *el-Vâfi*, II, 339-343; Sübkî, *Ṭabakât*, III, 138-142; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 58; II, 434-457; *Keşfü'z-zunûn*, I, 48, 89, 162, 605; II, 957, 1208, 1391, 1424, 1462, 1807; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Ḥizânetü'l-edeb*, III, 119-121; Serkîs, *Mu'cem*, I, 101-103; Zekî Mübârek, *en-Neşrû'l-fennî fi'l-karnî'r-râbî'*, Beyrut 1934, I, 241-246, 278-287, 303-312; Brockelmann, GAL, I, 112-114; *Suppl.*, I, 172-174; Abdullah Kennûn, *el-Maḥṭûṭâtü'l-'Arabîyye fi Tıṭvân*, Kahire 1375/1955, I, 184; C. Zeydân, *Âdâb* (Dayf), II, 192-193; Sezgin, GAS, I, 270; VIII, 101-105; IX, 85-86; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî neşetühü ve tetavvürüh*, Kahire 1968, II, 404-434; Şevkî Dayf, *Târîḥu'l-edeb*, IV, 424-428; Ömer Ferruh, *Târîḥu'l-edeb*, II, 416-420; A'yâ-nû's-Şî'a, IX, 153-158; Abdülalî el-Vedgîrî, *Ebû 'Alî el-Kâfî ve eserühü fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye ve'l-edebîyye bi'l-Endelüs*, Mağrib 1403/1983, s. 61-68; Seyyid Mustafa es-Senûsî, *İbn Düreyd ḥayâtühü ve tûrâşâhü'l-luğavî ve'l-edebî*, Küveyt 1984; Şerefeddin Ali er-Râcihi, *Muhammed b. Düreyd ve Kitâbü'l-Cemhere*, İskenderiye 1985; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *eş-Şihâḥ ve medârisü'l-mu'cemâti'l-'Arabîyye*, Mekke 1410/1990, s. 103-105; F. Rosenthal, "Saying of the Ancient form Ibn Durayd's Kitâb al-Mujtanâ", *Orientalia*, nova series: XXVII, Roma 1958, s. 29-30, 150-159; Câbir Kumeyha, "Ri-yâdetü'l-Maḥâmât beyne İbn Düreyd ve Bedî'i'z-zamân el-Hemezzânî", *el-Menhel*, sy. 55, Cidde 1413/1993, s. 52-55; J. Pedersen, "İbn Düreyd", *IA*, V/2, s. 724; J. W. Fück, "İbn Durayd", *El²* (İng.), III, 757-758; Âzertâş Âzernûş – İrânâz Kaşîyân, "İbn Düreyd", *DMBİ*, III, 499-506.

